

Albert Martens

De hedendaagse erfenis van tien jaar onteigeningen en uitzettingen in de Brusselse Noordwijk (1965-1975)

Vertaling : Benny Winant

Eind jaren zestig werd de Brusselse agglomeratie gemoderniseerd. Bepaalde wijken werden ingrijpend verbouwd. Tien jaar eerder had de modernistische architectuur haar intrede in Brussel al gedaan met Expo '58, de NoordZuidverbinding en de bouw van het Rijksadministratief Centrum. Het enthousiasme dat die projecten te weegbrachten, de zeer zwakke reacties van degenen die er het slachtoffer van waren en de sterke economische groei in de Golden Sixties (1960-1970) brachten bepaalde lokale politici, stedenbouwkundigen en architecten op het idee om de modernisering van de stad op grote schaal voort te zetten. Het uitzicht op grof geldgevoel bracht hen ertoe een belangenvereniging op te richten met geldschieters en de afbraak van hele wijken werd georganiseerd. Dat leidde tot stedenbouwkundige strubbelingen in Brussel, waaronder de strijd in de Marollen en in de Noordwijk. De eerste strijd werd gewonnen en de wijk bleef bestaan. In de tweede strijd daarentegen moesten de bewoners het onderspit delven: 53 ha stadsweefsel werd met de grond gelijk gemaakt en meer dan 3.000 gezinnen werden uit hun woning gezet. Een vergelijkende analyse van die twee gebeurtenissen geeft een duidelijker beeld van wat er allemaal op het spel stond, van de strategieën van de stedelijke actoren en van de gevolgen van die strijd, namelijk het ontstaan van een nieuw stedenbouwkundig 'bewustzijn' met burgerinspraak.

*Socioloog en emeritus hoogleraar KULeuven, **Albert Martens** is lid van het Actiecomité van de Noordwijk (1968-1974). Hij is auteur van verschillende artikels over de strijd van de bewoners en de huurdersbewegingen en organisaties waaronder: « Bureaux contre habitants? A view from outside », Bruxelles: ses bureaux, ses employés; Observatorium van de Kantorenn *Speciaal nummer 2009.**

Contact gegevens :

Albert Martens, albert.martens@soc.kuleuven.be

Michel Hubert (hoofdred.), 02/211 78 53 –
0485/41 67 64 – hubert@fusl.ac.be

« *C'est à partir de la résistance des habitants du Quartier Nord, concomitante à l'action dans les Marolles, (...) que la parole des habitants devient enfin audible.* »
R. Schoonbrodt (2007) *Vouloir et dire la ville*. p 384

In de euforie van de herinneringen aan Expo 58 staat de modernistische architectuur opnieuw volop in de belangstelling. Tijdens de vieringen van die vijftigste verjaardag in 2008 werden bouwwerken die fors bekritiseerd werden door degenen die ze associeerden met stedenbouwkundige anarchie en kaalslag ("verbrusseling"), in eer hersteld (Dessouroux, 2008: 99-132; Demey, 1992). Een stad is evenwel meer dan een geheel van gebouwen, straten en openbare ruimten, want ze is ook de resultante van een continue wisselwerking tussen drie andere structuren: de economisch-financiële structuur, de politiek-administratieve structuur en de sociale structuur. Naast de stad van de architecten en de stedenbouwkundigen is er ook de stad van het kapitaal en de handel, de stad van de politieke, wetgevende en administratieve overheden en de stad van de "mensen": burgers, inwoners, gebruikers, bureaus, eigenaars, pendelaars, toeristen enz. Dit artikel handelt over de geschiedenis van de bewonersgebruikers van een wijk die op grote schaal onteigend en gesloopt werd: 53 hectare stadswaas werd met de grond gelijk gemaakt en 11.000 inwoners werden onteigend of uit hun woning gezet. We brengen die gebeurtenissen niet in herinnering om de "historische waarheid" te herschrijven, maar om te begrijpen hoe de individuele en collectieve reacties van een plaatselijke bevolking hebben geleid tot een collectief debat over stedenbouwkundige ingrepen en tot verschillende maatregelen die vandaag nog steeds van kracht zijn en die ertoe strekken de sociale structuur van de stad verder uit te bouwen.

Eind jaren zestig werd de Brussels agglomeratie gemoderniseerd en werden bepaalde wijken grondig verbouwd. Tien jaar eerder, ter gelegenheid van Expo 58, had de modernistische architectuur haar intrede in Brussel al gedaan met de Noord-Zuidverbinding en de bouw van het Rijksadministratief Centrum. Het enthousiasme dat die projecten teweegbrachten, de zeer zwakke reacties van degenen die er het slachtoffer van waren en de sterke groei in de Golden Sixties (1960-1970) brachten sommige lokale politici, stedenbouwkundigen en architecten op het idee om de modernisering van de stad op grote schaal voort te zetten (Hubert, 2008). Uitzicht op grof geldgewin bracht hen ertoe een belangenvereniging met geldschieters op te richten en de afbraak van hele wijken te organiseren. Daarop ontstonden stedenbouwkundige strubbelingen die we hieronder analyseren.

Het begin van de stedenbouwkundige strijd in Brussel: de slag om de Marollen

Op 7 juli 1969 ontvingen de bewoners van vijf huizenblokken onderaan het Brusselse Justitiepaleis (de Marollewijk in het hart van de Marollen) een onteigeningsbericht in het kader van de plannen om het Justitiepaleis uit te breiden. De bewoners schaarden zich achter een charismatische figuur: de vicaris van de Miniemenkerk, Jacques Van der Biest. Samen richtten ze het "Comité Général d'Action des Marolles" (CGAM) op, dat van leer trok tegen de functionalistische architectuur en de verdediging opnam van de functionele gemengdheid die typisch was voor die voor de Brusselaars zeer symbolische wijk. De bevolking protesteerde tegen de plannen om het Justitiepaleis uit te breiden met een groot aantal bijeenkomsten, betogingen, slogans op de muren... Geschreven pers en televisie besteedden veel aandacht aan die acties die in september 1969 bekroond werden met de overwinning in de *Slag om de Marollen*.

Daarop blies de nieuwe minister van Openbare Werken, Alfred Califice (Parti Social-Chrétien), de onteigenende overheid, niet alleen het onteigeningsplan af, maar was hij ook bereid om te onderhandelen met de CGAM over een saneringsplan voor de wijk. Dat plan werd door de regering aanvaard in 1972. De voor de onteigening uitgetrokken bedragen werden behouden, maar werden bestemd voor de renovatie van de wijk en de woningen. Het "Pilotproject voor de Renovatie van de Marollen" (PPRM) werd stap voor stap uitgevoerd vanaf 1974). De laatste renovatiewerken werden voltooid in 2004, dertig jaar na de goedkeuring van het plan. De plaatselijke bevolking kon in de wijk blijven wonen, maar kreeg bovendien een grondig gerenoveerde en verbeterde woonomgeving. Aan de structuur van de straten en huizenblokken werd niet geraakt en de gemoedelijke betrekkingen tussen de wijkbewoners konden behouden blijven. Dat resulteerde tevens in een aanzienlijke verjonging van de bevolking (50% van de bevolking is thans jonger dan 20 jaar, terwijl de meerderheid oorspronkelijk ouder dan 60 jaar was). De functionele gemengdheid kon evenwel niet bewaard worden, aangezien de buurtwinkels en de ambachtslui allang verdwenen zijn.

Het "revolutionaire" karakter van de "Slag om de Marollen" en de impact ervan op de mentaliteit en de ideeën van de 'stedelijke actoren' kunnen niet genoeg benadrukt worden. Het was de eerste keer dat een overheid moest terugkrabbelen en aanvaardde om te onderhandelen over een tegenplan dat in het voordeel van de bewoners was en op een andere visie op de stad stoelde. Dat was ook het startsein voor een groot aantal debatten over de stad met het Atelier de Recherche et d'Action Urbaines (ARAU), Inter-Environnement Bruxelles (IEB), de Archives d'Architecture Moderne (AAM), de Ecoles Urbaines enz. (Schoonbrodt, R., 2007).

Het lijkt geen twijfel dat het succes van de gevoerde acties te danken is aan een combinatie van omstandigheden en interne en externe factoren die zich daarna niet meer samen hebben voorgedaan:

- In het kielzog van “Mei 1968” was het aanvaardbaar en werd het aanvaard dat het optreden van de overheden ter discussie gesteld en gecontesteerd werd door een deel van de bevolking.
- Wat er gebeurde in de Noordwijk (zie verder), waar de Stad Brussel al sinds 1965 inwoners uit hun woning zette en huizen met de grond gelijkmaakte, was een bedreiging voor alle Brusselse volkswijken. Die evolutie moest in andere wijken worden tegengehouden.
- In de Marollen wist men precies wie de “tegenstander” was (het Ministerie van Justitie en dat van Openbare Werken) en was de operatie beperkt in de ruimte: op en al 5 huizenblokken (1,5 ha).
- Het project trof een vrij klein aantal bewoners (1500) en hing op administratief vlak af van één enkele gemeentelijke overheid: de Stad Brussel.
- De Marollenwijk was bekend, zowel in Brussel als daarbuiten, als dé Brusselse volkswijk bij uitstek. De wijk kon rekenen op heel wat sympathie bij het publiek en de media en had een grote symbolische kracht.
- De beweging werd over de ideologische en communautaire tegenstellingen heen geleid door charismatische figuren zoals Jacques Van der Biest, pastoor van de Marollen, en René Schoonbrodt, een van de oprichters van het ARAU, dat dicht aanleunde bij de Mouvement Ouvrier Chrétien (MOC). Hun ideologische verwantschap met de minister in kwestie, Alfred Califice, die lid was van de Parti Social-Chrétien (PSC)¹ en als christendemocraat nagenoeg op dezelfde lijn zat als de MOC, heeft meer dan waarschijnlijk een positieve impact op de afloop van het conflict gehad.
- De pers en de media hingen een beeld op van een David die het tegen Goliath opnam.

In de Noordwijk was er jammer genoeg geen dergelijke samenloop van omstandigheden, althans niet in dezelfde mate.

De Noordwijk of het brutale optreden van de overheid

René Schoonbrodt geeft een hoofdstuk van zijn werk terecht de titel *“le quartier Nord ou les brutalités de l’urbanisme”* mee (Schoonbrodt, 2007: 375).

11.000 inwoners of 3.000 gezinnen werden bedreigd in hun dagelijks bestaan, want ze moesten hun woning en de wijk waar ze woonden en waaraan ze om verschillende redenen zeer verknocht waren, verlaten.

Als de projectontwikkelaars de terreinen waarop ze hun oog hadden laten vallen, hadden moeten aankopen, dan zouden ze enorm veel geld hebben verloren. Omdat

¹ Vandaag cdH.

ze plannen van aanleg verkregen die waren goedgekeurd door de gemeenteraden en gefiatteerd door de toezichhoudende minister (van Openbare Werken, Jos De Saeger CVP²), dienden de terreinen te worden ontruimd door de overheden, die over alle wettelijke en gerechtelijke middelen beschikten om “ten algemenen nutte” en bij hoogdringendheid op te treden. Gelet op de resultaten, spreekt dat nu, vier decennia later, tot de verbeelding (Le Soir, 24 februari 1966 en 3 & 4 april 1966). De overheid trad dus agressief op, maar deed dat binnen de perken van de wet.

De koninklijke besluiten van 17 februari 1967 (Belgisch Staatsblad van 9 maart 1967, 2421-2422) bepaalden bij drie bijzondere plannen van aanleg (BPA) dat 536.900 m², zijnde meer dan 40 huizenblokken ten westen van het Noordstation, moest worden onteigend en gesloopt. Drie gemeenten waren daarbij betrokken: de Stad Brussel (voor 32,74 ha), Schaarbeek (10,38 ha) en Sint-Joost-ten-Noode (10,57 ha). Nadat de wijk met de grond was gelijkgemaakt, zou de Stad Brussel er 54 torens (tussen 18 en 135 m hoog) kunnen bouwen, Schaarbeek 8 torens (tussen 30 en 162 m hoog) en Sint-Joost-ten-Noode 18 torens (tussen 23 en 135 m hoog) langs twee snelwegen in de stad (60 m breed) die elkaar onder een rechte hoek zouden kruisen aan de voet van de acht torens van het World Trade Center. De 80 torens zouden gebouwd worden op een sokkel van 13 m hoog, waarop de voetgangers zich zonder gevaar zouden kunnen verplaatsen. De wagens zouden op grondniveau rijden in tunnels, viaducten, enz.³

Dat plan werd ontworpen door de Groupe Structures (architecten J. Boseret-Mali, R. Stenier, J. Vander Meeren en L. Van Hove – die bij de PSC aanleunden) en voorzag voor de drie betrokken gemeenten in 684.000 m² kantoren en hotelinfrastructuur voor 22.000 personnes, 554.000 m² parkeer- en opslagruimte, 375.000 m² handelsruimte en 405.000 m² woonoppervlakte om 13 tot 15.000 personen te huisvesten in 5.000 nieuwe woningen.⁴

Het onteigenen en slopen van de huizenblokken nam meer dan 10 jaar in beslag en de heropbouw duurde meer dan 40 jaar. De werken verliepen in totale chaos. Geen enkele overheid was in staat om de sloopwerken met een minimum aan coherentie te beheren. Na de onteigeningen en de collectivisatie van de terreinen beschikten de drie gemeenten over een bijzonder grote grondreserve, maar ze vonden er heel moeilijk kopers en projectontwikkelaars uit de privésector voor. Deze laatsten riepen de vastgoedcrisis en de zeer onaantrekkelijke omgeving van de getroffen wijk in om hun speculatie-activiteiten te verschuiven naar andere wijken (Louizalaan, Schumanplein, ...). De gemeentelijke overheden verkwanselden onbekommerd hun

² Christelijke Volkspartij (vandaag CD&V): de Vlaamse tegenhanger van de PSC.

³ Rapport van het *Comité de Coördination des Travaux du Nord*, opgesteld door de groep “Structures” en door de Société Belge d’Economie et de Mathématiques Appliqués (Sobemap) op verzoek van de drie gemeentelijke overheden. Naar die documenten wordt vervolgens verwezen met het letterwoord CTN. CTN, 1 maart 1971: 45. Zie ook CTN, rapport van 8 december 1969. (MARTENS, 1974, 26).

⁴ Presentatiebrochure van het ‘Manhattan Center’ uitgegeven door de projectontwikkelaars en gedrukt door J-E Goossens, te Brussel. Zie ook de speciale editie van *Het Laatste Nieuws*, 21 september 1973: “Mélodie pour la résurrection d’une ville moderne” (sic). Zie ook (MARTENS, 1974, 25).

De Noordwijk in enkele datums...

- 1936: de Noordwijk wordt in tweeën gedeeld door de werken voor de verbinding tussen het Noord- en het Zuidstation (voltooid in 1952).
- 1958: bouw van een viaduct over de Leopold II-laan, de Vijfhoek wordt afgesneden van de rest van de stad.
- 1959: eerste plan om de Jacqumainlaan te verlengen door de Noordwijk. In afwachting van concrete plannen investeert de stad niet meer in de openbare ruimten. Door onzekerheid over de toekomst van de wijk laten de eigenaars hun panden verloederen.
- 1959: bouw van het Internationaal Rogiercentrum op het emplacement van het oude Noordstation.
- 1962: voorstelling van een eerste schets van het plan van de Groupe Structures: volledige herstructurering van de wijk op 20 ha langs de Jacqumainlaan die wordt verlengd en afgezoomd met torengebouwen, waarvan sommige op een sokkel worden gebouwd.
- 1964: voorstelling van het wegenplan voor Brussel: de Noordwijk wordt de plaats waar de autosnelwegen Oostende-Luik en Antwerpen-Parijs elkaar kruisen.
- 1966: voorstelling van een aangepaste versie van het plan van de Groupe Structures in het kader van het wegenplan: het Manhattanplan: 70 torengebouwen waarvan de helft hoger is dan 65 m en 5 gebouwen hoger dan 135 m. Het gaat om een oppervlakte van 53 ha. De torens van 100 m hoog moeten worden gebouwd op een sokkel en op een hoogte van 13 m met elkaar worden verbonden door een esplanade voor voetgangers. Het project verstoort het evenwicht tussen de woningen (5.000) en het aantal jobs (22.000).
- 1967: eerste onteigeningen: op termijn zullen 12.000 mensen de wijk verlaten.
- 1967: goedkeuring van het plan van aanleg ter uitvoering van het Manhattanplan.
- 1968: start van de bouw van het Manhattan Center (nu Sheraton) en van de metrowerken aan de kleine ring.
- 1969: plan van Charles De Pauw om een World Trade Center in de Noordwijk te bouwen in het kader van het Manhattanplan. Tussen 1969 en 1972 zijn er twee onteigeningsgolven. Begin van de bouw van WTC I-toren.
- 1970: start van de bouw van de sociale [in feite gaat het niet om sociale woningen maar om woningen gebouwd door de gemeente Brussel] woningen in de Harmoniewijk (Amelinckx-gebouwen). [én om koopwoningen gebouwd door Amelinckx] Voltooiing in 1974.
- 1971: start van de bouw van de RTT-toren.
- 1972: start van de bouw van de sociale woningen van de Lakense Haard.
- 1973: voltooiing van de WTC I-toren, waarvan de toekomst als internationaal centrum versombert door het probleem om die toren te verhuren en door de mislukking van het autowegenplan. Het Manhattanplan komt daardoor op de helling te staan. De overheden beslissen om een deel van de toren te huren om het project te redden.
- 1974: bouw van de sociale woningen aan het Gaucheretplein; start van de werken aan het Communicatiecentrum Noord, dat in 1982 plechtig geopend werd.
- 1983: voltooiing van de WTC III-toren, die gebruikt zal worden door het Ministerie van Openbare Werken om leegstand te voorkomen.
- 1985: plechtige opening van het hotel Président aan de doorgetrokken Jacqumainlaan.
- 1987: start van de werken aan de gebouwen voor de administratie van de Vlaamse Gemeenschap. Door deze investering wordt de Noordwijk weer aantrekkelijk voor de overheidsdiensten. Het gebouw van de maatschappij Morgan Garantie Trust wordt opgetrokken op de hoek van de Jacqumainlaan en de Kruidtuinlaan.
- 1988: start van de bouw van de Pleiade Towers (gebruikt door Belgacom).
- 1989: herziening van het gemeentelijk plan van aanleg van 1967: woningen aan weerskanten van de Antwerpsestwg.
- Tussen 1990 en 2005: werken voor de laatste gebouwen langs de doorgetrokken Jacqumainlaan, die de Koning Albert II-laan is geworden. De gebouwen worden merendeels gebruikt door overheids- of semi-overheidsinstellingen.

(Bron J Th. Demey, Brussel, Chronique d'une capitale en chantier, Bruxelles, Legrain-CFC, 1992, geciteerd door Le courrier de l'ARAU, 2005, nr. 73, p. 19)

grondkapitaal⁵ en hielden al even weinig rekening met de elementaire rechten en verlangens van de bewoners.

Het is niet eenvoudig om alle aspecten te beschrijven van de strijd die de bewoners van de Noordwijk al die jaren hebben gevoerd. We trachten dat te doen vanuit twee invalshoeken: enerzijds de oprichting van een belangenvereniging om een groot-schalig stadsproject op te dringen en anderzijds het probleem om een efficiënte en duurzame tegenmacht op de been te brengen.

De vereniging van privébelangen

Zelden was een vereniging van privé- en overheidsbelangen zo machtig en efficiënt dat ze erin slaagde 53 ha in volle stadscentrum te laten slopen. Vanaf 1963 loofden de media en de pers het Manhattanplan in vaak extravagante bewoordingen. Enkel de *Drapeau Rouge*, een communistische krant, hield zich afzijdig. De socialistische pers stond daarentegen volledig achter het plan (Aron, 1978).

Pas in 1969, als reactie op het protest van de uit hun woning gezette bevolking, is de pers bereid haar visie op het plan te herzien. Enkel *La Cité* (christendemocratisch) en *Le Peuple* (socialistisch) waren daarin iets radicaler. Enkele TV-programma's (RTBF: Manu Bonmariage, Josy Dubié, Willy Estersohn) waagden zich in 1997 aan een kritischere kijk op de gebeurtenissen.

De grootste troef van het Manhattanplan was dat het kon rekenen op de steun van de vertegenwoordigers van *alle politieke partijen* van die tijd (behalve de Communistische Partij, die in België en zeker in Brussel zeer klein was). Aangezien drie gemeenten, met verschillende politieke meerderheden, bij het plan betrokken waren, moesten alle politieke partijen (christendemocraten, socialisten, liberalen en FDF) het plan goedkeuren. De omvang van het plan en de ontruimde oppervlakten leidden bovendien tot concurrentie tussen de drie gemeenten en de verschillende politieke formaties. Ook hier werd eventuele weerstand snel de kop ingedrukt. Sommige gekozenen protesteerden nog moedig, zoals Roger Leblanc (PSC), Louis Van Geyt en Jacques Moins (communisten) of nog Roger Daubresse (FDF). Ze namen het plan verschillende keren op de korrel of leverden kritiek op de manier waarop het werd uitgevoerd⁶.

Zelfs de Agglomeratieraad, die eind 1972 was opgericht, was machteloos. Op grond van de gemeentelijke autonomie konden de lokale overheden zich met de projectontwikkelaars verenigen tegen een bevolking die zich al in een zwakke positie bevond en op de koop toe geen electoraal gewicht had, daar vreemdelingen geen stemrecht hadden.

Tot de belangenvereniging behoorde ook het Comité van Aankoop van het Ministerie van Financiën, dat als opdracht heeft te onderhandelen over de aankoop van de goederen van onteigende eigenaars. Het moest de percelen voor een zo laag mogelijke prijs aan te kopen en beschikte daartoe over een afdoend argument. Om binnen een redelijke termijn een nieuwe woning te kunnen vinden, moest de ontei-

⁵ Tegen 250 € per m² (schatting veel lager dan de marktprijs) heeft de onteigening destijds ongeveer 1.314 miljoen euro gekost.

⁶ Over Daubresse: zie MARTENS (1974: 424-431); over Leblanc: MARTENS (1974: 44, 123); over Van Geyt: MARTENS (1974: 92, 123).

gende wijkbewoner zijn schadeloosstelling zo snel mogelijk krijgen. Hij was dus niet erg geneigd om te protesteren tegen een te lage schadeloosstelling.

Ten slotte vormden de privéontwikkelaars en hun geldschieters ontegenzeggelijk de harde kern van de vereniging. Ze hadden een zeer complexe organisatie, die een onontwaaar financieel-economisch kluwen vormde. Enkele van de actoren waren de groep CDP (Compagnie de Promotion, Charles De Pauw), de NV Entreprises l'Écluse, Sotrah, de NV Lotimo, maar ook de Regie van Telegraaf en Telefoon, de Nationale Maatschappij voor Krediet aan de Nijverheid, François & Blaton, de Entreprises Baudoux, de NV Compagnie d'Entreprises CFE, de NV Bernard-Levy – Delec, de NV Manhattan Center, Neue Heimat International (vastgoedgroep van Duitse syndicaten), alsook verschillende andere actoren (onder meer schepenen, onder wie Paul Vanden Boeynants PSC), die fors gesteund werden door de NV Private Kasbank⁷.

In dat kluwen is Charles De Pauw onbetwistbaar het boegbeeld en de officiële leider van het project dat “ is opgestart door J. Cruysmans, een van de bazen van de Private Kasbank (de bank van de Belgische adel). J. Cruysmans zou ook de bankier van Paul Vanden Boeynants zijn » (Hirson, 1973: 87).

Dat conglomeraat was in staat om, enerzijds, zijn visie op te dringen aan de overheden en de media en om, anderzijds, zijn doelstellingen geheim te houden. Aldus ontsnapte het aan de democratische controle.

Het begin van het verzet

Een geschokte bevolking

Wie woonde in de Noordwijk toen de plannen in 1967 werden bekendgemaakt?

Sinds het begin van de jaren zestig was de wijk ingrijpend aan het veranderen. Na de verwoestingen van de oorlog (1940-1945), de werken aan de Noord-Zuidverbinding, de modernisering van de stad en de bouw van het viaduct (Leopold II-laan) voor Expo '58, was de Noordwijk afgesneden van zijn stedelijke omgeving. Deze situatie en het discours dat erop hamerde dat de wijk moest worden verbouwd, hadden de bevolking van haar stuk gebracht. Zoals in heel wat soortgelijke gevallen, begrepen al degenen die over een bepaald – financieel, onroerend, sociaal of cultureel - kapitaal beschikten, dat de wijk geen toekomst meer had en ze vertrokken onverwijld. De overblijvers waren degenen die niet konden of niet wilden weggaan (enkele dwarsliggers en een bejaarde of kansarme bevolking) en nieuwkomers, die er leegstaande en goedkope woningen vonden: hoofdzakelijk geïmmigreerde arbeiders.

⁷ Voor een gedetailleerde beschrijving van de groepen en vastgoed- en bouwmaatschappijen, hun deelnemingen en onderlinge betrekkingen (MARTENS, 1974, 612-808).

De sociale huisvestingsdienst van de parochie Sint-Rochus

In een land met een katholieke traditie kan de parochie voor sociale cohesie zorgen. Dat was zeker het geval voor de parochie Sint-Rochus die na enkele jaren strijd zelfs door de Prins van België⁸ werd bezocht en gesteund.

In een parochiale sociale dienst trachtten een maatschappelijk werkster (Nicole Brasseur-Purnôde), enkele wijkbewoners en verschillende gewetensbezwaarden die hun burgerdienst vervulden, iets te doen aan de situatie. Ze beseften vrij snel dat het een onmogelijke opgave was om voor de mensen een andere woning te vinden naarmate de uitzettingen en sloopwerken vorderden. Ze vroegen om steun aan geëngageerde juristen, die de eerste wetswinkels in de wijk openden.

Naast individuele sociale begeleiding was er ook nood aan collectieve mobilisatie en organisatie om van de overheden de beloofde woningbouw, een algemeen plan voor de herhuisvesting van alle inwoners en financiële steun te verkrijgen. Gesteund door de vereniging "Les Amis des Marolles" trachtte het Lokaal Actiecomité (LAC Noordwijk) een strategie voor onderhandelingen en overleg met de vertegenwoordigers van de Stad Brussel uit te stippelen. Dat was het begin van lang en veeleisend werk, onder meer wegens de systematische *bureaucratische obstructie* door een stad, die haar verantwoordelijkheid wilde ontlopen⁹. De stad weigerde rekening te houden met de inwoners die zich in de wijk hadden gevestigd na de uitvaardiging van de drie BPA's (17//2/1967). Ze weigerde om een register op te stellen van de bewoners die het slachtoffer van het project waren, en om besluiten tot ongezonder verklaring of overbevolking uit te vaardigen ten gunste van de gezinnen die een te slopen woning moesten verlaten (en bijgevolg geen Verhuis-, Installatie- en Huurtoelage (VIHT) kregen. Ze weigerde ook om de vertegenwoordigers van het Lokaal Actiecomité Noordwijk te erkennen. Er ontstond een slijtageslag die meer dan 10 jaar zou duren. Desondanks werd voor 15% van de inwoners van de wijk een nieuwe woning gevonden (Vande Eede en Martens, 1994).

Het was nu de beurt aan de inwoners van Schaarbeek en Sint-Joost-ten-Noode om te doorstaan wat die van Brussel hadden moeten verduren. Wat men bereikt had met strijden, onderhandelen of overleg plegen met een gemeentelijke overheid, kon niet worden doorgegeven aan andere gemeenten. Er liep een administratieve barrière door de wijk, die de inwoners van elkaar scheidde. De strijd moest bijgevolg op drie fronten worden gevoerd.

Verschillende clans en rivaliteit tussen de "klerken"

Verwijzend naar de woorden van Julien Benda (1927) kunnen we stellen dat er niet alleen werd gestreden tegen vijanden van buiten de wijk, maar ook tussen andersgezinde en zelfs rivaliserende bewonersgroepen. Dat verdeelde de beweging. De twee buurthuizen die verschillende jaren naast elkaar bestonden, getuigden van die verdeeldheid.

⁸ Op 2 maart 1972 bezocht kardinaal Suenens de wijk incognito. (MARTENS, 1974, 266).

⁹ Zie de antwoorden van de Stad Brussel op de petitie (MARTENS, 1974: 112-120) en obstructies van de gemeentebesturen (MARTENS, 1974: 132-139). (MARTENS, 1974, 255-256); de mislukking van de rondetafelgesprekken (MARTENS, 1974: 408-423) en kritische opmerkingen op het overleg (MARTENS, 1974:889-896).

Binnen de wijk bestonden aldus verschillende stromingen. Allereerst het Feestcomité van de Antwerpsesteenweg (eigenaars en handelaars) dat het jaarlijkse wijkfeest organiseerde. Het Lokaal Actiecomité en de Dienst Sociale Huisvesting (DSH) waren ook actoren in de strijd. Kenmerkend voor die actoren was dat hun maatschappelijke werkers er zich van bewust waren dat ze niet opgewassen waren tegen het aantal aanvragen om een nieuwe woning en tegen de stedenbouwkundige uitdagingen. Ze beseften ook dat steun geval per geval niet toereikend was. Ze oordeelden dat er een ambitieuzer project op "gemeentelijke schaal" nodig was. Deze actoren hielden zich strikt aan het collectieve standpunt dat geformuleerd werd op de algemene wijkvergaderingen.

In 1972 vestigde de Actiegroep Noordwijk zich in de Noordwijk. Ze trachtte de strijd op te voeren en de bewoners te overtuigen van het parool "We blijven hier zolang we geen andere woning van de gemeente krijgen" (strijdlied op muziek gezet door de GAM). De actiegroep verzette zich tegen de tactiek om geval per geval een woning te zoeken. Volgens de actiegroep verzwakte dat het verzet en werd het ultraliberale beheer van de wijk daardoor in stand gehouden. De militanten van het "Agence Schaerbeekoise d'Information" en van "La Parole au Peuple" waren gekant tegen de tot dan toe gevolgde aanpak, die de overheersing en de exploitatie in stand hield, en oordeelden onder leiding van de voormalige voorzitter van de Foyer Cultureel de Schaerbeek dat men een andere koers moest varen. Ze trachtten verschillende keren de actie te radicaliseren met betogingen in de wijk en door het kraken van leegstaande panden. Ze kregen veel media-aandacht.

Het *Atelier de Recherche et d'Action Urbaines* (ARAU) wilde in zekere zin boven het strijdgewoel staan en gaf er in eerste instantie de voorkeur aan zich niet in het debat te mengen. "Het ARAU was zeer solidair met de inwoners, maar bleef op de vlakte zolang de lokale comités geen actie voerden tegen het plan voor de Noordwijk en de stedenbouwkundige gevolgen ervan. Het ARAU mengde zich in het debat aan het einde van de jaren 1970, maar toen was het te laat om de sloopwerken in het kader van het plan tegen te houden..." (Schoonbrodt, 2007: 378). Pas eind 1972 – toen drie vierde van de wijk al met de grond was gelijkgemaakt – was het ARAU bereid de stedenbouwkundige kritiek op het Manhattanplan te formuleren en haalbare stedenbouwkundige alternatieven voor te stellen (Schoonbrodt, 2007: 375 e.v.). Volgens de militanten van het ARAU moesten de projectontwikkelaars en de overheden niet zozeer aangepakt worden wegens de rampzalige sociale gevolgen van het Manhattanplan, maar wegens het stadsmodel en het soort stedenbouw dat het plan wilde opdringen. Zolang men geen voorrang gaf aan de kritiek op de grondslagen van het plan, zou het een illusie zijn om de bestaande krachtsverhouding te kunnen omkeren en het lot van de inwoners aanzienlijk te verbeteren.

De grote afwezig: de arbeidersorganisaties

Hoewel de Noordwijk hoofdzakelijk werd bewoond door arbeiders, onder wie een groot aantal migranten, of door gepensioneerde (Belgische) arbeiders, steunden de arbeidersorganisaties (vakbonden, ziekenfondsen, politieke fracties) de acties in slechts zeer geringe mate. Enkel de Communistische Partij en enkele militanten van de Mouvement Ouvrier Chrétien (MOC) en van het Algemeen Belgisch Vakverbond (ABVV) trokken in het debat partij voor de inwoners. De stedenbouwkundige strijd werd destijds niet als een strijd van de arbeiders gezien, hoewel de woningen van de arbeiders ernstig bedreigd werden.

Die situatie was volgens ons te verklaren door vijf factoren:

- De vakbonden waren aanhangers van het 'fordistisch model' waarin de Staat met "grote bouwwerken" streefde naar de volledige tewerkstelling of althans de werkloosheid bestreed. Ze beschouwden het Manhattanplan dan ook als het grote bouwwerk bij uitstek: 530.000 m² te slopen en te heropbouwen.
- De vakbonden wilden in geen geval op enerlei wijze de uitvoering van dat plan tegenwerken en onderschreven het devies "Als het goed gaat in de bouw, dan gaat het overal goed"¹⁰.
- Het plan bedreigde enkel de huisvesting van arbeiders in de stad – migranten of vaak arbeiders met geen of weinig opleiding – die weinig macht hadden in de georganiseerde arbeidersklasse en in het vakbondsapparaat. De "echte" arbeiders en militanten kwamen van elders: van de Brussels rand of uit de provincie.
- Een Duitse sociale huisvestingsmaatschappij had belangstelling voor het Manhattanplan: de *Neue Heimat International* die opgericht was door de Duitse vakbonden (*Deutscher Gewerkschaftsbund* – DGB), een machtige groep die meer dan 400.000 woningen had gebouwd in West-Duitsland en zich in buitenlandse speculatie-activiteiten had gestort en aldus de Brusselse projectontwikkelaars die eind 1972 in de problemen zaten, te hulp kwam¹¹.
- Ten slotte spiegelde de projectontwikkelaars duizenden nieuwe jobs in de gerenoveerde wijk voor (50 tot 75.000)¹².

Marollen en Noordwijk: dezelfde strijd?

In het begin van dit artikel herinnerden we aan de overwinning in de slag om de Marollen. De bewoners van de Noordwijk hebben hun slag verloren. Er rijst dan een eenvoudige vraag: hoe komt het dat de ene slag wel en de andere niet werd gewonnen? Om die vraag te beantwoorden, hebben we in een tabel een reeks kenmerken van elke strijd geplaatst die daarvoor een verklaring kunnen geven. We houden ook rekening met de geografische en stedenbouwkundige gegevens, maar ook met de bevolking en haar reactievermogen, de projectontwerpers, de spanningen en confrontaties, de impact van de media en de behaalde resultaten.

¹⁰ De Nationale Maatschappij voor Krediet aan de Nijverheid (NMKN) was een van de projectontwikkelaars. L. Dereau en J. Keuleers (nationaal secretariaat ACV) alsook G. Derieuw en A. Genot (nationaal secretariaat ABVV) hadden zitting in de raad van bestuur, naast vertegenwoordigers van de werkgevers (Fabrimetal, Siderurgie, VBO) (MARTENS, 1974: 619-622).

¹¹ Ondanks steun van de Duitse regering ging de *Neue Heimat* in 1985 met veel ophef bankroet in een sfeer van schandaal. (A. Power, 1993: 132-142).

¹² Le Soir: 22 januari 1970 (MARTENS, 1974: 24, 700).

	Slag om de Marollen	Slag om de Noordwijk
Project/inzet	Installatie van bestuursarchieven ; Uitbreiding van het Justitiepaleis (Brussel)	Renovatie en modernisering van een wijk door onteigening en volledige afbraak
Administratief beheer van het grondgebied	Enkel de Stad Brussel	Drie gemeenten : Brussel, Schaarbeek en Sint-Joost-ten-Noode
Aantal betrokken huizenblokken	5	41
Oppervlakte	1,5 ha (De Marolle) in een wijk van 2,5 ha (De Marollen)	53 ha waaronder Brussel (33), Schaarbeek (10) en Sint-Joost-ten-Noode (10)
Aantal inwoners toen de plannen werden bekendgemaakt	1500 bewoners van wie 50% ouder dan 60 jaar was	11000 zeer verschillende en in de marginaliteit verzeilde bewoners (3000 gezinnen)
Sociaal kapitaal van de inwoners	Zwak	Verzwakt: vlucht van de lokale elites
Projectontwerpers	Overheidsactoren Ministerie van Openbare Werken (Regie der Gebouwen) voor het Ministerie van Justitie	Privé- en overheidsactoren. Conglomeraat van verbonden en concurrerende groepen (ontwikkelaars, speculanten, financiers,...) Drie gemeentelijke overheden met een verschillende en rivaliserende meerderheid
Media	Trekken partij voor het verzet van de inwoners tegen het project	In het begin grote voorstander van het project van de ontwikkelaars en tegen de lokale bevolking
Duur en intensiteit van de confrontatie	Intens en kort (1969) om de opheffing van het plan te verkrijgen. Langer om het alternatief plan uit te voeren (1974-2004)	Zeer lang en pijnlijk (afbraak gespreid over 10 jaar) en met vertraging begonnen. Zware verliezen, enkele zeldzame, sporadische overwinningen zonder cumulatief effect (1967-1980). De heropbouw duurt al meer dan 40 jaar en is nog niet voltooid
Doelstellingen van de confrontatie	Opheffing van de onteigeningen en uitzettingen. Renovatie van de wijk en behoud van de oorspronkelijke bevolking. Gerenoveerde woningen voor de oorspronkelijke bevolking	Geen uitzetting zonder herhuisvesting van de inwoners in gezonde, vlot bereikbare en betaalbare woningen Snelle bouw van (sociale en andere) woningen zoals bepaald in het plan
Woordvoerders van de bewoners	Charismatisch, eenduidig en bijna niet gecontesteerd. Zonder al te veel betwistingen aanvaard door de overheden	Democratisch en zowel extern als intern gecontesteerd. Voortdurende strijd om erkend te worden door de overheden
Evaluatie van de resultaten opzichte van de doelstellingen	Doelstellingen bereikt, maar lange en grote inspanningen om de beloofde renovatie te verkrijgen	Ongeveer 15% van de oorspronkelijke bevolking kreeg een andere woning
Algemene evaluatie	Een te volgen voorbeeld, maar ondanks alles uitzonderlijk	Grote nederlaag, maar begin van radicale kritiek op dat soort stadsproject

Tabel 1. Vergelijking van de twee stedelijke acties in Brussel (eind jaren '60)

Conclusies

In hoeverre heeft de eerste stedelijke strijd bijgedragen tot meer participatieve democratie op het vlak van stedenbouw en beheer van de stad? Werden de krachtsverhoudingen tussen de betrokken actoren gewijzigd?

Tot besluit willen we stilstaan bij twee erfenissen van de hierboven beschreven stedenbouwkundige strubbelingen. In de eerste plaats is volgens ons de perceptie van de ontwikkeling en verdere uitbouw van de stad grondig gewijzigd. In de tweede plaats zijn er lokale organisaties opgericht die herhalingen van dat soort experiment willen voorkomen.

Een niet te volgen voorbeeld?

De bewoners van de Noordwijk zijn er weliswaar niet in geslaagd om het omstreden project tegen te houden, maar de projectontwerpers waren in opspraak gebracht. Dat straalde ook af op de betrokken gemeenten. Het Manhattanplan was typisch voor de « verbrusseling » en is de geschiedenis ingegaan als een perfect voorbeeld van hoe het niet moet (Dessouroux, 2008 : 114). Het parool « nooit meer een Noordwijk » werd algemeen en onbetwist aanvaard door architecten en overheden.

De projectontwikkelaars waren er zich evenwel van bewust dat het moeilijk zou zijn om zo'n project te laten goedkeuren. Daarom zetten ze, voordat de plannen werden goedgekeurd, een campagne op om de wijk in een slecht daglicht te stellen. Tevens stelden ze verschillende projecten voor die nog niet klaar waren, maar die er wel toe strekten het bestaande sociale weefsel volledig weg te snijden. Toen ze uiteindelijk hun project konden voorstellen, integreerden ze het in een futuristische en idyllische visie die veel verder reikte dan de 53 ha in kwestie. Ze zouden de openbare ruimte saneren door een gore stadswijk met de grond gelijk te maken. Ze vonden dat ze zelfs aan sociaal werk deden, omdat het onbetamelijk was mensen in dergelijke omstandigheden te laten wonen... Hun project strookte bovendien met een specifieke visie op de stad: het is niet goed wonen in de stad, de tertiaire sector moet er voorrang krijgen en de stad moet vlot bereikbaar zijn, zodat de mensen op het plateland kunnen wonen en in het stadscentrum kunnen werken. Met dat perspectief voor ogen paktten de projectontwikkelaars uit met duizenden vierkante meter kantooroppervlakte, tienduizenden jobs, honderdduizenden die gebruik zouden maken van de hotels, consulaten, winkels, banken enz.. Wie kon dan nog tegen dat «grootse» project zijn?

Verzet tegen een dergelijk project wordt heden ten dage ervaren als een collectieve veroordeling van een bepaalde stadsvisie. Het recht op huisvesting of herhuisvesting en stadsrenovatie door restauratie van de bestaande gebouwen en niet door afbraak zijn algemeen aanvaarde principes geworden.

Voorkomen dat de geschiedenis zich herhaalt

Hoe kunnen we herhalingen van het scenario van de Noordwijk voorkomen? Dat was de vraag die men zich na de strijd spontaan stelde. Men kwam op het idee de huurders te verenigen om rampzalige projecten te kunnen voorkomen. Het was de bedoeling om een vereniging van huurders op te richten die collectief zou kunnen optreden door gebouwen te huren en die vervolgens onder te verhuren aan de leden. De eerste *Huurdersbond* werd aldus opgericht in 1975. Sindsdien zijn er vele

soortgelijke verenigingen opgericht, die zich gegroepeerd hebben in de Brusselse Federatie van Huurdersverenigingen (BFHV). Ze hebben tevens een Sociaal Verhuurkantoor (SVK « Wijken ») opgericht.

Voor de « *renovatie van de Kruidtuinwijk* » werd een andere piste gevolgd: zodra de inwoners kennis hadden van de plannen van een projectontwikkelaar (AUXARI/EM-PAIN), namen ze het initiatief. Met de steun van de Agglomeratieraad verplichtten ze de gemeente Sint-Joost-ten-Noode een BPA (Bijzonder Plan van Aanleg) op te stellen om de wijk te redden en de inwoners te herhuisvesten. (Bozzo e.a., 1992).

De « *Groupe d'Action Saint-Josse-Schaerbeek* » (GASS) werd opgericht om zich te verzetten tegen de uitbreiding van de sloopwerken bij de aanleg van stadsnelwegen naar Zaventem. De actiegroep organiseerde verschillende informatievergaderingen en betogingen om de bevolking van de betrokken gemeenten (Schaerbeek en Sint-Joost-ten-Noode) te sensibiliseren.

Dat de bewoners het lot van hun wijk in eigen handen namen wijst erop dat inspraak aan belang won in de visie op stedenbouw. Burgerinspraak werd geleidelijk erkend.

De verschillende slagen om de wijken, de oprichting van lokale comités en de door verschillende instellingen (AAM, ARAU, IEB, BRAL, enz.) georganiseerde reflecties hebben aldus geleid tot een ander beheer van de stad. In het kader van een nieuwe fase in de regionalisering organiseerde de Brusselse Agglomeratie een volksraadpleging over de inrichtingsmaatregelen vervat in het ontwerp van gewestplan. De burgers werden verzocht zich uit te spreken over de toekomst van hun stad. Die democratische evolutie kreeg later concreet gestalte in het Gewestelijk Ontwikkelingsplan (GewOP) en in het Gewestelijk Bodembestemmingsplan (GBP). In de gemeenten werden gemeentelijke ontwikkelingsplannen (GemOP's) opgesteld. Het lijkt geen twijfel dat de slag om de Noordwijk de politieke mandatarissen ervan bewust heeft gemaakt dat burgerinspraak noodzakelijk en nuttig is om het overheidsoptreden op het vlak van stedenbouwkundige ontwikkeling te legitimeren.

Sinds 1979 bestaat er in elk van de 19 gemeenten een overlegcommissie, die adviezen moet uitbrengen om de overheid te informeren bij de besluitvorming. Ze is samengesteld uit vertegenwoordigers van de overheidsinstanties en luistert naar de opmerkingen van de bewoners. Haar advies is vereist vóór de afgifte van een stedenbouwkundige vergunning (in de bij wet bepaalde gevallen) en bij het opstellen van bepaalde verordeningen (bijzonder bodembestemmingsplan, gemeentelijke stedenbouwkundige verordeningen). Buiten die aangelegenheden kunnen de overheden haar uit eigen beweging om advies vragen.

Het staat buiten kijf dat de oprichting van de overlegcommissies de informatieverstrekking aan de wijkbewoners, de gebruikers en de omwonenden heeft verbeterd en een ideaal platform is voor hun eisen of klachten, maar deze vorm van inspraak heeft evenwel beperkingen. Heden ten dage steigeren de burgers als ze te laat worden ingelicht over projecten die zich al in een gevorderd stadium of in de eindfase bevinden of als er geen rekening wordt gehouden met hun mening.

Sinds 1993 verplichten de Plaatselijke Commissies voor Geïntegreerde Ontwikkeling (PCGO's) de overheden om de inwoners te raadplegen in de beginfase van de projecten. De ordonnantie betreffende de wijkcontracten bepaalt immers dat er, naast

het klassiek openbaar stedenbouwkundig onderzoek, een PCGO moet worden opgericht waarin de bewoners van de betrokken wijken hun mening kunnen geven over het actieprogramma en de uitvoering ervan. De PCGO's bieden aldus meer dan een luisterend oor: in theorie zijn ze ook organen waarin projecten die door de overheden moeten worden uitgevoerd, worden uitgewerkt. Onlangs werd in het kader van de ontwikkeling van de « hefboomgebieden » met het « richtschema » in zekere zin dezelfde werkwijze gevolgd (Delmotte et Hubert, 2008).

Ten slotte worden in de hele agglomeratie lokale assemblees over huisvesting, ruimtelijke ordening of leefmilieu georganiseerd. We vermelden bijvoorbeeld het project *Four Cities* (1999). Dat initiatief wordt gefinancierd door het Europees programma *Interreg IIC*. Het brengt een partnerschap tot stand tussen vier steden (Belfast, Brussel, Dublin en Liverpool) om de lokale overheden belast met stadsplanning bijeen te brengen en om burgerinspraak in het kader van stadsvernieuwing te verbeteren. Het partnerschap heeft ook een « *guide d'apprentissage à la participation à la planification* » uitgegeven. (Four Cities Project, 2002).

We kunnen bijgevolg niet ontkennen dat de inspraakdemocratie erop vooruitgegaan is sinds de jaren 1980. Er is echter nog veel werk voor de boeg. Vandaag kunnen de inwoners hun stem laten horen. Klinkt ze luid genoeg? Vinden ze voldoende gehoor? De gebeurtenissen in de Noordwijk hebben een en ander aan het licht gebracht: de macht van bepaalde financiële actoren, die in onroerende of roerende goederen handelen, de zwakte of de medeplichtigheid van verschillende overheden en de onervarenheid en het onvermogen van de inwoners om een efficiënte tegenmacht op de been te brengen. Het is niet zeker dat die krachtsverhouding daadwerkelijk is omgekeerd.

* *Onze dank gaat uit naar al degenen die bereid waren dit artikel te herlezen en ons hun pertinente opmerkingen en correcties te bezorgen: de anonieme evaluatoren van Brussels Studies alsook J-P Closon, A. Deroitte, W. Hauwaert, N. Purnôde en L. Schweitzer.*

Bibliografie

- ARON, J., (1978), *Le tournant de l'urbanisme bruxellois*, Bruxelles, Fondation Joseph Jacquemotte.
- BENDA, J. (1927, 1975), *La trahison des clercs*, Paris, Grasset.
- BOZZO, I., Matthys, C., Martens, A. (1992), *Mobilisatie + organisatie = renovatie + wederhuisvesting* Kruidtuin-komitee & Departement Sociologie (K.U.Leuven).
- DELMOTTE F. en HUBERT M., ss dir (2009), *La Cité administrative de l'Etat. Schémas directeurs et action publique à Bruxelles*, Bruxelles, Les Cahiers de La Cambre Architecture nr. 8, 318 p.
- DEMEY, T. (1992), *Bruxelles, chronique d'une capitale en chantier*, 2. De l'Expo '58 au siège de la C.E.E., Bruxelles, Legrain. (Voir surtout le chapitre 3: Le plan Manhattan).
- DESSOUROUX, C. (2008), *Gedeelde ruimten. Betwiste ruimten. Brussel een hoofdstad en haar inwoners*, Brussel, BHG, Bestuur Ruimtelijke Ordening en Huisvesting.
- FOUR CITIES PROJECT (2002), *Enflammer l'imagination. Guide d'apprentissage de la participation à la planification urbaine*, Belfast, Universities Press.
- HIRSON, N. (1973), *Paul Vanden Boeynants, sa carrière*, Bruxelles, Editions Capitale.
- HUBERT, M. (2008), « Expo '58 en "Koning Auto". Welke toekomst voor de grote wegeninfrastructuur in Brussel? », *Brussels Studies* nr. 22, 20/10/2008. www.brusselsstudies.be
- JANSSENS, Y., CARPENTIER, N., SNICK, A., VAN ISTENDAEL, G. (2008), Hoge cultuur is bij uitstek voor zagezegd simpele mensen. Vier teksten over participatie. [momenten...], 1. www.demos.be
- LIEVENS, J., BRASSEUR, N., MARTENS, A. (1975), *De Noordwijk van krot tot Manhattan de grote stad een geplande chaos*, Leuven, Davidsfonds.
- Luttes urbaines à Bruxelles. *Contradictions*, nr.5, Janvier-juin 1974.
- MARTENS, A.(ed.) & Collectif (1974), Dossier. *Le Plan Manhattan ou Que crèvent les expulsés?* Bruxelles.
- PURNÔDE, N. (2001), *Les politiques européennes et leur impact sur les programmes de rénovation urbaine en Région de Bruxelles-Capitale*, Brussel, Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Bestuur Ruimtelijke Ordening en Huisvesting, Directie Stadsvernieuwing.
- SCHOONBRODT, R. (2007), *Vouloir et dire la ville*. Atelier de recherche et d'actions urbaines, Bruxelles, AAM Editions.
- TOURAINÉ, A. (1994), *Qu'est-ce que la démocratie ?* Paris , Arthème Fayard.
- VANDEN EEDE, M., MARTENS, A (1994), *D e Noordwijk. Slopen en wonen*, Berchem, EPO